

دانشگاه فرهنگیان

فصلنامه علمی - تخصصی

پژوهش در آموزش مطالعات اجتماعی

دوره دوم، شماره دوم، تابستان ۱۳۹۹

جایگاه هم‌زیستی مسالمت‌آمیز پیروان ادیان الهی در

اندیشه اسلامی با تأکید بر آموزش مطالعات اجتماعی

محمدحسین زارعی رضایی^۱

قائم سعیدی^۲

ارسال: ۱۳۹۹/۴/۵

پذیرش: ۱۳۹۹/۶/۳۰

چکیده

زیست اجتماعی اقتضائات مخصوص به خود را دارد و مهارت‌ها و توانایی‌های ویژه‌ای را می‌طلبد. آموزش این مهارت‌ها در نظام آموزشی کشور، عمدتاً ذیل درس مطالعات اجتماعی قرار گرفته است. این نوشتار بر آن است که جایگاه هم‌زیستی مسالمت‌آمیز پیروان ادیان الهی را به‌عنوان یکی از موضوعات مهم آموزش مطالعات اجتماعی با بهره‌گیری از اندیشه اسلامی مورد بررسی قرار دهد. بنابراین به طرح این پرسش‌ها می‌پردازد: که هم‌زیستی مسالمت‌آمیز پیروان الهی در اندیشه اسلامی چگونه تعریف می‌شود؟ اهمیت آن چقدر و مصادیق آن کدام است؟ نتایج این پژوهش که به شیوه توصیفی تحلیلی سامان یافته، نشان می‌دهد که اندیشه اسلامی بر ضرورت و به رسمیت شناختن این نوع هم‌زیستی، تأکید قابل توجهی دارد. بر مبنای «اصل متعالی کرامت انسانی» هم‌زیستی مسالمت‌آمیز پیروان ادیان الهی در جامعه واحد به نحو برجسته‌ای مورد تأکید است. این نوع هم‌زیستی بدین معنا است که با وجود یک دین غالب، پیروان سایر ادیان در چارچوب مشخصی از حق حیات و سایر حقوق انسانی - اجتماعی

۱ - نویسنده مسئول. استادیار گروه الهیات و معارف اسلامی پردیس آیت الله طالقانی «ره» قم
zareii435@gmail.com

۲ - دانشجوی دوره کارشناسی ارشد رشته علوم قرآن و حدیث دانشگاه فرهنگیان (پردیس آیت الله طالقانی «ره» قم)

برخوردارند و نقش هم‌زیستی در پیوند اجتماعی و پیشرفت روزافزون جوامع با تأکید بر نقاط مشترک غیرقابل انکار است. برخورداری از «حقوق همانند»، انجام مناسک دینی، عبادات، برگزاری اجتماعات دینی و اعمال حقوق مدنی به‌ویژه در احوال شخصیه (نکاح، وصیت، ارث و...) بر مبنای دو محور توحید و نفی شرک برای پیروان ادیان الهی که شرائط مربوط به زندگی تحت لوای حکومت اسلامی (شرائط ذمه) را پذیرفته‌اند از جمله مصادیق این هم‌زیستی اجتماعی است.

واژگان کلیدی: هم‌زیستی مسالمت‌آمیز، اندیشه اسلامی، پیروان ادیان الهی، آموزش مطالعات اجتماعی

مقدمه

تاریخ زندگی انسان در حقیقت مجموعه وقایعی است که در طول زمان برای انسان‌ها اتفاق افتاده است. این وقایع شامل یک روند پیوسته و تدریجی از اکتشافات، نوآوری‌ها، اختراعات، ابداعات و... است. با بررسی تاریخ در می‌یابیم که همواره در مقاطعی، زندگی انسان علیرغم روند پیوسته شامل جهش‌هایی نیز بوده است که شیوه زندگی را به طور کلی دگرگون ساخته است. انسان‌ها در عصر یخبندان غارنشین بودند، با پایان یافتن این دوره به دشت‌ها سرازیر شدند و اجتماعات متنوعی را شکل دادند که عمدتاً یکجانشین نبودند و بسته به شرایط کوچ می‌کردند. با گذر زمان انسان یکجانشین شد و اجتماعات کوچکی را در قالب قبیله، روستا و دیگر اشکال تشکیل داد. این تغییرات ادامه پیدا کرد تا اینکه امروزه مفاهیم کشور، کلان‌شهر، شهر و دیگر عناوین مشابه معرفی شدند که هر کدام معرف اجتماعی بسیار گسترده از انسان‌ها ذیل یک صفت مشخص هستند.

زندگی جدید انسان تحت عنوان اجتماع شکل گرفت و به بیان دیگر این نوع از هم‌زیستی را زیست اجتماعی انسان نامیدند، بدیهی است این نوع زندگی اقتضائات مخصوص خود را دارد و مهارت‌های و توانایی‌های مخصوص به خود را می‌طلبد. مهارت‌های اولیه‌ای که اگر فردی به آن مجهز باشد می‌تواند بسیاری از هیجان‌های مخرب را از خود دور کند و از سلامت روانی بیشتری برخوردار باشد، «هنر ارتباط برقرار کردن و گفت‌وگو با دیگران» است (ریچ، ۲۰۰۵: ۶).

آموزش این مهارت‌ها در نظام آموزشی کشور، عمدتاً ذیل درس مطالعات اجتماعی قرار گرفته است. به عنوان نمونه در ابتدای کتاب مطالعات اجتماعی پایه نهم (دوره متوسطه اول) آمده است؛ «مطالعات اجتماعی یک حوزه مهم یادگیری است که از انسان و تعامل او با محیط‌های گوناگون در زمان‌های مختلف (حال، گذشته و آینده) و جنبه‌های گوناگون این تعامل (سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، محیطی و...) بحث می‌کند» (فلاحیان، پرتوی مقدم، ۱۳۹۴: ۶). در عصر حاضر با توجه به پیچیدگی جوامع و بروز ناهنجاری‌های روانی و رفتاری در بین کودکان و نوجوانان، لزوم پرداختن به فرآیند اجتماعی‌شدن آن‌ها، مطرح کردن راهبردهای صحیح برای تقویت و شکوفایی این پدیده بیش از پیش احساس می‌شود. معیارهای اصلی این رشد سازگاری با دیگران

و رعایت خواسته‌های منطقی و مشروع اطرافیان است (سیف‌نراقی و همکاران، ۱۳۹۰: ۳۸). تربیت - اجتماعی افراد - در سال‌های نخستین و آموخته‌ها و دیدگاه‌های فکری، اجتماعی و مذهبی نوجوان در تندی و کندی یا مثبت و منفی بودن تعاملات فرد تأثیر شایسته‌ای دارد و کمترین برداشت اینک، در بازگردانیدن حالت تعادل و حس اعتماد به خود و ایجاد و ابراز روحیه‌ی سازگاری نوجوان، عامل بزرگی شناخته می‌شود (حیدری، ۱۳۷۴: ۵۶). لازم به ذکر است مطالعات و پژوهش‌های متعددی اهمیت آموزش‌های دوره کودکی را تأیید و پژوهشگران جنبه‌های مختلف تأثیر این آموزش‌ها را بررسی کرده‌اند. اسکینر^۱ (۱۹۶۶)، که به مطالعه تأثیر محیط‌های دارای محرک‌های محیطی غنی پرداخته‌است، نتیجه‌گیری می‌کند که آموزش‌های دوره کودکی در رشد اجتماعی کودکان تأثیر بسزایی دارد. مطالعات بلوم^۲ (۱۹۶۴) و ویگرهانت^۳ (۱۹۶۱) نشان می‌دهد که آموزش اولیه از بعضی جهت‌ها مطلوب و مناسب است؛ زیرا توانمندی کودکان برای رشد و پیشرفت واقعی تحت تأثیر تجارب اولیه محیطی است. در اکثر جوامع و فرهنگ‌ها، سن اجتماعی شدن سن ورود به مدرسه است (هدایتی، ۱۳۸۹: ۱۲۶). لذا برنامه مدارس باید به نحوی تدوین گردد که علاوه بر پرورش استعدادها و مهارت‌های گوناگون و آماده کردن محیط مناسب برای رشد طبیعی کودک، او را فردی اجتماعی بار آورد، به طوری که صلاح خود را در صلاح جامعه بداند و خود را عضوی از جامعه برشمارد (سیف‌نراقی و همکاران، ۱۳۹۰: ۳۹).

از سوی دیگر انسان به اقتضای طبیعتی که خداوند متعال در وجود او به ودیعه نهاده است، همواره زندگی اجتماعی را در اشکال مختلف تجربه نموده و بدیهی است که در این زندگی جمعی در مورد مسائل گوناگون از جمله دین، اختلاف عقیده وجود داشته باشد. همزیستی بین پیروان ادیان مختلف در یک جامعه‌ی واحد، مهم‌ترین مسئله محسوب می‌شود؛ زیرا اختلاف‌های دینی ظرفیت لازم برای ایجاد درگیری‌ها و مناقشات اجتماعی را دارند و همواره در بسیاری از جوامع شاهد درگیری‌ها و نزاع‌هایی هستیم که ریشه در اختلاف‌های دینی دارند. (رستمیان، ۱۳۸۹: ۱۰۶). اصولاً عدم

1 . Skinner

2 . Bloom

3 . Vigerhant

امکان زندگی فردی برای انسان‌ها بطوری که بتوانند به سر منزل مقصود برسند باعث شکل‌گیری مفهوم هم‌زیستی اجتماعی شده است که در گرو تعامل با دیگران است.

در جوامع معاصر به دلیل تعاملات و تحرکات فیزیکی گسترده، ارتباطات مجازی و از میان رفتن مرزهای قراردادی سنتی، پیوندهای گریزناپذیری بین افراد و فرهنگ‌ها به وجود آمده است. حضور فرهنگ‌ها در کنار یکدیگر و تلاقی آن‌ها، ضریب ایجاد تنش و تصادم میان افراد و فرهنگ‌ها را افزایش داده است. یکی از نشانه‌های آشکار این تنش‌ها اخبار مختلف از خصومت‌های قومی و نژادی و مذهبی است که توسط خبرگزاری‌های رسمی هر روزه مخابره می‌شود. از طرفی گوناگونی فرهنگ‌ها و حفظ هویت‌های منحصر به فرد، ضرورت و خواسته طبیعی همه جوامع است. تنوعی که نمی‌توان برای آن حدود روشنی تعیین کرد و آن را به مرزهای ملی یا قاره‌ای محدود کرد. چند فرهنگی‌شدن یکی از ویژگی‌های جوامع معاصر است که هم‌زیستی افراد کنار یکدیگر را در آن‌ها پیچیده و با اقتضائات خاصی همراه ساخته است. جامعه ایرانی نیز از فرهنگ‌ها، قومیت‌ها، ادیان و مذاهب متنوعی برخوردار است. در حقیقت تمام تقسیم‌بندی‌های اجتماعی ذیل یک صفت و هویت مشترکی به نام ایرانی بودن گردهم آمده‌اند، حال آنکه در دل خود از تنوع و تکثر بسیاری برخوردارند. زیست‌اجتماعی در چنین جوامعی بسیار پیچیده است. تنوع ادیان، مذاهب، قومیت‌ها، اقلیت و زبان‌ها بر میزان این پیچیدگی افزوده است. عدم آموزش و درک صحیح نحوه هم‌زیستی اجتماعی در چنین جوامعی بذر اختلاف را در آن‌ها خواهد رویاند و بساط قوم‌مداری، تعصب و خشونت را در آن خواهد نشاند. بنابراین آموزش نحوه هم‌زیستی مسالمت‌آمیز یکی از موارد حایز اهمیت در فرایند جامعه‌پذیری (اجتماعی‌شدن) دانش‌آموزان در مدارس است که عموماً تحت عنوان درس مطالعات اجتماعی سامان می‌یابد. با توجه به بیان فوق، توجه به چنین مبحثی در درس مطالعات اجتماعی و دروس مشابه آن یکی از ضرورت‌های مهم و اساسی در نظام آموزشی جمهوری اسلامی است. مسئله‌ای که بنابر نظر برخی از پژوهش‌ها (عزیزی و دیگران، ۱۳۸۸؛ وفایی و سبحانی‌نژاد، ۱۳۹۴؛ چهارباشلو و دیگران، ۱۳۹۵)، نظام برنامه‌ریزی و تدوین این دروس آنچنان که باید و شاید بدان نپرداخته است.

مسئله هم‌زیستی مسالمت‌آمیز اجتماعی در اندیشه اسلامی مورد توجه قرار گرفته است. در قرآن کریم و روایات اهل‌بیت (ع)، عمده مباحث مرتبط با مسئله

همزیستی مسالمت‌آمیز افراد در جامعه در ذیل مبحث نحوه برخورد با پیروان ادیان الهی مطرح شده است. با توجه به توضیحات فوق و اهمیت و نقش حیاتی همزیستی مسالمت‌آمیز در فرایند جامعه‌پذیری دانش‌آموزان، باید دید این مسئله در اندیشه اسلامی (از منظر آیات و روایات) به چه نحوی مورد بررسی قرار گرفته است. همزیستی مسالمت‌آمیز پیروان ادیان الهی در این ساحت از چه جایگاهی برخوردار و با چه مصادیقی همراه است. بر همین سیاق آنچه که پژوهش حاضر بدان می‌پردازد، چگونگی تعریف و صورت‌بندی همزیستی مسالمت‌آمیز پیروان ادیان الهی، اهمیت و مصادیق آن در اندیشه اسلامی است.

پیشینه پژوهش

مقالات و کتاب‌های متعددی در مورد نگاه اسلام به صلح و زندگی اجتماعی و تعبیر دیگر همزیستی مسالمت‌آمیز پیروان ادیان الهی نگارش یافته که به برخی از آنها اشاره می‌کنیم:

کریمی‌نیا (۱۳۸۶)، در کتاب خود با عنوان «همزیستی مسالمت‌آمیز در اسلام و حقوق بین‌الملل» به جایگاه زیست اجتماعی مسالمت‌آمیز در ساختار سازمان ملل و دیگر اصول حقوق بین‌الملل و نیز بررسی دیدگاه اسلام و قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران و تحقق کامل همزیستی مسالمت‌آمیز در حکومت جهانی حضرت مهدی (عج) پرداخته است. علیخانی (۱۳۹۲) در کتاب: «اسلام و همزیستی مسالمت‌آمیز، چالش جهان مدرن برای زندگی؛ راهبردها و موانع»، به بررسی راهکارهای مناسب جهت رسیدن به زیست مسالمت‌آمیز در سطح جهان پرداخته است. برخی از این راهکارهایی که این کتاب پیشنهاد کرده عبارت‌اند: از ترویج اخوت بشری و مساوات انسانی؛ تحریم اسباب نزاع و جنگ؛ مبارزه با استکبار؛ احترام به پیمان‌های پرهیز از جدال و عزیزی‌الوار (۱۳۹۳)، در پایان نامه‌ی خود با عنوان «اصول اخلاقی همزیستی مسالمت‌آمیز با غیرمسلمانان از دیدگاه قرآن و سنت» نتیجه گرفته که دین اسلام همیشه مسلمانان را به نیکوکاری نسبت به غیرمسلمانان تشویق می‌کند و اصول اخلاقی همزیستی مسالمت‌آمیز را به‌عنوان قانونی الزام می‌داند. البته این در صورتی است که غیرمسلمانان قصد تعرض و تجاوز به حریم دین اسلام و کیان مسلمانان را

نداشته باشند و بخواهند در زندگی اجتماعی با مسلمانان آرامش داشته باشند، که در غیر این صورت جهاد علیه دشمنان متعرض و سلب‌کننده آسایش و آرامش مسلمانان صادر می‌شود. امام (۱۳۹۷) در رساله‌ی دکتری: «تطبیق هم‌زیستی مسالمت‌آمیز در فقه امامیه و حقوق بشر» هم‌زیستی مسالمت‌آمیز در فقه امامیه را مبتنی بر کتاب، سنت و عقل اصالت می‌دهد. نویسنده در این پژوهش نتیجه می‌گیرد اسلام به دلیل تکامل بشریت و حفظ امنیت عقیدتی - که منجر به حفظ امنیت زندگی می‌شود - شرک را به‌طور کلی نفی می‌کند، از این رو حد و مرزهایی برای هم‌زیستی مسالمت‌آمیز ذکر کرده که برخی از آنها عبارت‌اند از:

۱. پیروی نکردن از کفار ۲. نپذیرفتن ولایت کفار ۳. محرم راز قرار ندادن کفار...
امینی (۱۳۹۰)، در مقاله خود با عنوان؛ «اصل هم‌زیستی مسالمت‌آمیز با غیرمسلمانان در اسلام» با رویکرد نظری و اسنادی و با استناد به منابع اصیل اسلامی نتیجه می‌گیرد که اصل در تعامل اجتماعی پیروان ادیان الهی بر صلح و هم‌زیستی است و دین اسلام منادی هم‌زیستی مسالمت‌آمیز با پیروان سایر ادیان الهی است. امیری (۱۳۹۷)، در مقاله «نسبت قرآن و نهج‌البلاغه با اصالت صلح و هم‌زیستی مسالمت‌آمیز» ضمن تأکید بر اصالت صلح و هم‌زیستی مسالمت‌آمیز به بررسی دیدگاه‌های قرآن پرداخته و نتیجه می‌گیرد که تعالیم قرآن و نهج‌البلاغه مبتنی بر برابری، برادری، سعادت و کمال انسان‌هاست؛ از این رو سازمان‌های بین‌المللی با وضع قوانین و مقرراتی می‌توانند صلح و امنیت جهانی را محقق سازند. از این رو سازمان‌های بین‌المللی از منظر اسلامی نه تنها فرصتی برای رشد و گسترش همکاری‌های بین‌المللی محسوب می‌گردند، بلکه عاملی مهم برای گسترش هنجارها و ارزش‌های مشترک بین‌المللی نیز به حساب می‌آیند.

روش تحقیق

روش پژوهش توصیفی - تحلیلی است و گردآوری داده‌ها و اطلاعات با استفاده از اسناد و مطالعات کتابخانه‌ای انجام شده است. در روش کتابخانه‌ای، اطلاعات لازم در خصوص

مسأله تحقیق از طریق مطالعه و بررسی اسناد علمی (اعم از کتاب‌ها، مقالات، رساله‌های دوره‌ی دکتری و پایان‌نامه‌های مقطع کارشناسی ارشد)، جمع‌آوری، چینش و سپس متناسب با موضوع هدف پژوهش تجزیه و تحلیل و تدوین می‌گردد.

مبانی نظری تحقیق

هم‌زیستی مسالمت‌آمیز

هم‌زیستی - زندگی اجتماعی - از منظر واژه‌شناسی در معانی زیر استعمال شده است: با هم زندگی کردن، زندگانی مردم دو کشور با کمک اقتصادی و سیاسی به همدیگر و زندگی دو تن یا دو گروه با یکدیگر در حالی که شاید مناسب یکدیگر نباشند. این انگاره در اصطلاح حقوق بین‌الملل عبارت است از؛ نحوه‌ی مناسبات، بین ممالکی که دولت‌های آن دارای نظام‌های اجتماعی و سیاسی مختلف هستند؛ یعنی رعایت اصول حق حاکمیت، برابری حقوق، مصونیت و تمامیت ارضی هر کشور کوچک یا بزرگ، عدم مداخله در امور داخلی سایر کشورها، احترام به حق کلیه‌ی مردم در انتخاب آزاد نظام اجتماعی خویش و فیصله‌ی مسائل بین‌المللی از طریق مذاکره (امینی، ۱۳۹۰: ۳۷)، به عبارت دیگر هم‌زیستی مسالمت‌آمیز به معنای زندگی در کنار یکدیگر - و تشکیل جامعه واحد - بدون دعوا و کشمکش است، به صورتی که افراد، گروه‌ها و اقوام مختلف با باورها و عقاید متفاوت بتوانند در کنار یکدیگر زندگی آرامی داشته باشند (رستمیان، ۱۳۸۹: ۱۰۶).

هم‌زیستی - زندگی اجتماعی - به‌عنوان گامی مقدماتی در مسیر تحقق سازش، انسجام اجتماعی، آشتی و عدالت در اجتماع است و برای تقویت روابط میان گروه‌های درون یک کشور، باید به مراحل والاتر و پیشرفته‌تر بعد از تحقق هم‌زیستی نیز - یعنی سازش و آشتی میان گروه‌ها - توجه نمود. (هاشمی و همکاران، ۱۳۸۹: ۶). از نظر مفهومی و کاربرد «هم‌زیستی مسالمت‌آمیز» به «مدارا» نزدیک است، و مدارا در لغت به معنای ملایمت، نرمی، بردباری، سازگاری، لطف، خضوع، فروتنی و شفقت، ضد

خسونت و تندروی و پرهیز از درگیری و در پیش گرفتن ملایمت در رفتار فردی است (رفیعی، ۱۳۹۶: ۱۰۷). در اصطلاح قرآنی، مدارا عبارت است از رفتاری همراه با تسامح و نرمی و گذشت در جایی که به صورت معمول انتظار برخورد و شدت عمل وجود دارد؛ چنان‌که خداوند متعال، یکی از ویژگی‌های مؤمنان را چنین بیان می‌کند که: «آنان سیئه را با حسنه دفع می‌کنند. ۱. قصص / ۵۴». امام صادق (علیه السلام) در تفسیر این آیه می‌فرماید: با مدارای با مردم، آزار آن‌ها را از خود دور می‌کنند (برازش، ۱۳۹۴، ج ۱۱: ۲۳۶).

اختلاف عقیده در موارد بسیاری باعث بروز جنگ و خونریزی و تحمیل عقاید خود به دیگران بوده است. ادیان ابراهیمی و شرایع آسمانی در این رابطه، روش اعتدال و میانه‌روی را در پیش گرفته‌اند و پیروان مسالک و جریان‌های فکری را علی‌رغم اختلاف عقایدی که وجود دارد به هم‌زیستی مسالمت‌آمیز^۳ فراخوانده‌اند. این دعوت و فراخوانی که صرفاً رنگ شعارگونه به خود نگرفته بلکه فراتر از آن در صحنه‌ی عمل بروز و ظهور یافته در دین اسلام نمود بارز و اعلائی پیدا کرده است. بدیهی است که این انگاره شامل روابط مسلمانان با پیروان سایر ادیان و فراتر از آن هم‌زیستی بر پایه‌ی روابط انسانی می‌باشد.

خداوند متعال در قرآن کریم به اختلاف آفرینش که ناگزیر اختلاف عقاید را نیز در پی دارد اشاره فرموده و معیار تقوا را تنها ملاک برتری انسان‌ها بر یکدیگر معرفی نموده است:

۱- ﴿وَيَذُرُّونَ بِالْحُسْنَىٰ السَّيِّئَةَ... قصص / ۵۴﴾

۲- قال الصادق (عليه السلام): مَعْنَاهُ يَدْفَعُونَ بِالْمُدَارَاةِ مَعَ النَّاسِ أَدَاءَهُمْ عَنِ أَنْفُسِهِمْ.

«ای مردم، ما همه‌ی شما را نخست از مرد و زنی آفریدیم و آنگاه شعبه‌های بسیار و فرق مختلف گردانیدیم تا یکدیگر را بشناسید، همانا بزرگوار و بافتخارترین شما نزد خدا باتقواترین شمايند.»^۱

بنابراین از منظر قرآن دستیابی به زندگی مسالمت‌آمیز تنها در گرو رعایت و کاربست تقوای الهی محقق می‌شود، نکته‌ای (تقوا ورزی) که تمامی نهادها و مجامع حقوق بشری از آن غافل مانده‌اند و سعی می‌کنند با القای تفکرات اومانیستی انسان را به حلقه گم شده خود که آرامش و صلح طلبی است برسانند که اتفاقاً در این راه ناکام مانده‌اند (امام، ۱۳۹۷: ۱۴).

احکام و تعالیم دین مبین اسلام، بر اساس فطرت پاک انسانی وضع شده است و برای هدایت و سعادت همه‌ی بشریت در تمامی زمان‌ها آمده است. مهرورزی و نوع دوستی از مشخصه‌های بارز این دین به حساب می‌آید، از این رو از همان آغاز که مسلمانان در اقلیت بودند تاکنون، اعتدال و همزیستی مسالمت‌آمیز را به عنوان رویه‌ای ثابت در پیش گرفته است. با اینکه در انتخاب دین هیچ نوع اجباری پذیرفته نیست و چنین امری به صورت کاملاً ارادی و اختیاری انجام می‌پذیرد، اما در تمامی دوران حکومت اسلامی کم و بیش افراد غیرمسلمان نیز در قلمرو سرزمینی حکومت اسلامی حضور داشته‌اند و اسلام نیز مقررات خاصی در مورد رابطه با آن‌ها وضع کرده است. در تمامی موارد اسلام به رعایت حقوق، خوش رفتاری و همزیستی مسالمت‌آمیز با تمامی انسان‌ها به ویژه پیروان ادیان الهی دستور داده است، چه در رابطه با اهل ذمه (پیروان ادیان الهی) که در جامعه‌ی اسلامی و در تحت لوای حکومت اسلام زندگی می‌کنند و چه کسانی که در جوامع غیر اسلامی هستند. بدیهی است کفار اهل ذمه نیز متقابلاً باید شرایط ذمه را رعایت کنند و اگر شرایط ذمه را رعایت نکنند یا از آنان خیانتی سر بزند مطابق قانون اسلام مجازات خواهند شد. از این رو، ژرف اندیشی درباره‌ی زیست

۱- ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ... (حجرات/

اجتماعی مسالمت‌آمیز با دیگران موضوعی جدی و در خور تأمل است و گفتمان جهانی بودن اسلام بر آن صراحت دارد. خداوند، پیامبر اسلام (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) را به عنوان رحمت و اسوه‌ای برای همه‌ی جهانیان فرستاده است.

« و (ای رسول) ما تو را نفرستادیم مگر آنکه رحمت برای اهل عالم باشی ».۱

« قطعاً برای شما در [اقتدا به] رسول خدا سرمشقی نیکوست برای آن کس که به خدا و

روز بازپسین امید دارد و خدا را فراوان یاد می‌کند ».۲

در اصل سیزدهم قانون اساسی جمهوری اسلامی به‌عنوان نمود اعلاهی حکومت اسلامی در عصر حاضر، ادیان ابراهیمی به رسمیت شناخته شده‌اند و پیروان آن‌ها به‌صورت رسمی اجازه دارند مراسم‌های دینی خود را به‌جای آورند:

« ایرانیان زرتشتی، کلیمی و مسیحی تنها اقلیت‌های دینی شناخته می‌شوند که در حدود قانون در انجام مراسم دینی خود آزادند و در احوال شخصیه و تعلیمات دینی بر طبق آیین خود عمل می‌کنند » (قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، اصل سیزدهم)

همچنین در اصل شصت و چهارم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران اقلیت‌های دینی را در امر قانون‌گذاری نیز دخالت داده و انتخاب تعدادی از نمایندگان را بعنوان نماینده پیروان ادیان به رسمیت شناخته شده در نظر گرفته است:

« عده‌ی نمایندگان مجلس شورای اسلامی دویست و هفتاد نفر است... زرتشتیان و کلیمیان هر کدام یک نماینده و مسیحیان آشوری و کلدانی مجموعاً یک نماینده و مسیحیان ارمنی جنوب و شمال هر کدام یک نماینده انتخاب می‌کنند. محدوده حوزه‌های انتخابیه و تعداد نمایندگان را قانون معین می‌کند. » (قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، اصل شصت و چهارم).

دیدگاه قرآن در خصوص زیست اجتماعی مسالمت‌آمیز

بسیاری از مفاهیم و محتویات اصل زندگی مسالمت‌آمیز در دین اسلام مطرح شده که برخی از آن‌ها عبارت‌اند از: « مقبولیت سنت‌ها و رویه‌هایی چون توسل به حکمیت و

۱ - ﴿ وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ... انبیاء/۱۰۷ ﴾

۲ - ﴿ لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِّمَن كَانَ يَرْجُو اللَّهَ وَالْيَوْمَ الْآخِرَ وَذَكَرَ اللَّهَ كَثِيرًا... احزاب/۲۱ ﴾

میانجیگری در حل و فصل اختلافات، تلاش برای به حداقل رساندن احتمال وقوع جنگ و قانون‌مند و محدود کردن ابعاد آن در صورت وقوع، ترویج صلح و دوستی میان افراد و ملل مختلف، پایبندی به معاهدات و پذیرش اصل انعقاد قرارداد و معاهده، محترم شمردن حقوق اقوام و مذاهب مختلف در کنار توجه به لزوم همکاری و همیاری میان جوامع در سطوح مختلف». این موارد همگی در زمره‌ی اصولی هستند که آیین اسلام یا خود مبدع آن‌ها بوده و یا آن‌ها را ابراز کرده است (امیری، ۱۳۹۷: ۱۴). بررسی آموزه‌های اسلام، حاکی از آن است که صلح، مدارا و هم‌زیستی مسالمت‌آمیز با ذات مقدس ربوبی و نام اسلام پیوند خورده است، چنان‌که یکی از اسامی خداوند در قرآن کریم «سلام» است^۱ و مسیر او «مسیر سلامتی» معرفی شده است.^۲

قرآن کریم برای تأمین هم‌زیستی مسالمت‌آمیز راه‌های گوناگونی را سفارش کرده است که مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از:

اصل هم‌بستگی (هم‌زیستی) اجتماعی

برخی از آیات قرآن، برای ایجاد هم‌بستگی اجتماعی میان پیروان ادیان الهی، با تأکید بر ایمان به خدا و پیامبران الهی سعی در تشریح مبانی و مفاهیم مشترک به عنوان مؤلفه‌های هم‌بستگی اجتماعی داشته‌اند^۳ و بدین طریق در صدد خارج نمودن هم‌بستگی اجتماعی از قلمرو مسلمانان بوده‌اند تا پیروان ادیان متفاوت آسمانی را نیز در این قلمرو شریک نمایند، به عبارت دیگر به اشکال گوناگون به اولین اصل مشترک در ادیان آسمانی یعنی ایمان به خدای یکتا و فرستادن پیامبران الهی توجه داده شده زیرا ایمان به خدا را امری فطری معرفی می‌کند که تمامی انبیا بر آن تأکید داشته‌اند. پس از ایمان به خدا، ایمان به تعالیم و شرایع انبیا مطرح است، که تفاوتی اساسی بین آن‌ها

۱- ﴿هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ السَّلَامُ... حشر/ ۲۳﴾

۲- ﴿يَهْدِي بِهِ اللَّهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَهُ سُبُلَ السَّلَامِ... مائده/ ۱۶﴾

۳- ﴿قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ وَلَا نُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا وَلَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ ۚ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُولُوا اشْهَدُوا بِأَنَّا مُسْلِمُونَ... آل عمران / ۶۴﴾

وجود ندارد. از آنجا که ایمان به خدای یگانه و آموزه‌های انبیا در اسلام، تجلی و نمود عینی یافته است، در نتیجه، ایمان به اسلام، ایمان به شرایع و انبیای سابق نیز می‌باشد (حسامی، ۱۳۹۰: ۴۰).

اسلام در عرصه‌ی روابط بین‌الملل و زیست اجتماعی توأم با صلح و مدارا از هر فرصتی بهره می‌گیرد تا با برقراری رابطه‌ی دوستی با پیروان دیگر ادیان، بر مشترکات دینی- مذهبی تأکید نماید. شیخ محمود شلتوت، فقیه بزرگ و وحدت‌گرای مصری، صلح را مبنای روابط طبیعی اسلام با دیگر ملل دانسته و با تأکید بر وحدت بشری و برابری همه‌ی انسان‌ها در وظایف و حقوق می‌نویسد:

« اسلام سیاست صلح‌جویانه را به مسلمانان توصیه کرده تا هم بر روابط خودشان با یکدیگر حاکم باشد و هم بر روابطشان با دیگر ملت‌ها » (شلتوت، ۱۹۷۴: ۴۵۳).

بدین لحاظ، صلح به عنوان حالت اصلی رابطه‌ی میان انسان‌ها، زمینه‌ی همکاری و آشنایی‌شان را فراهم می‌آورد (حاجی اسماعیلی، ۱۳۸۸: ۱۳۴).

آزادی عقیده و فکر

در بعضی از آیات قرآن کریم، بر اصل « آزادی عقیده » تأکید شده است؛ یعنی اساساً طبیعت اعتقادات قلبی و مسائل وجدانی به‌گونه‌ای است که در آن‌ها اکراه و اجبار جایی ندارد به ویژه شریعت اسلام که طرفدار منطق استدلال و گفتگو است و از این بابت نمی‌تواند از روش اکراه و اجبار در عقیده‌جانبداری نماید. یکی از صریح‌ترین آیات در این خصوص آیه ۲۵۶ سوره بقره است که می‌فرماید:

« در کار دین اکراه روا نیست، چرا که راه از بی‌راهه به روشنی آشکار شده است^۱ بقره/

۲۵۶.»

این آیه تصریح دارد که دین امری اعتقادی و قلبی است و امر اعتقادی و قلبی اکراه‌بردار نیست و در نتیجه دین اکراه‌بردار نیست. (جوادی آملی، ۱۳۸۷، ج ۱۲: ۱۶۶).

برخی از این هم فراتر رفته اند و به صراحت فتوا داده‌اند که منع کردن شخصی که بر

۱- ﴿ لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ... بقره/ ۲۵۶ ﴾

اساس اعتقادات دینی‌اش کاری را انجام می‌دهد، جایز نیست، برای نمونه مسلمان نمی‌تواند مانع آن شود که مستأجر اهل‌ذمه‌ی او به صورت پنهانی در منزلش مشروب بفروشد (عاملی، ج ۱۲: ۱۳۱ به نقل از مبلغی، بی‌تا: ۱۶).

با این وجود برخی گفته‌اند: بر اساس این آیه در عقیده و باورمندی، آزادی مطلق وجود دارد و هیچ کس را نمی‌توان به صرف دارا بودن عقیده‌ی مخالف مورد بازجویی قرار داد؛^۱ زیرا اجبار فقط در اعمال ظاهری و حرکات بدنی مؤثر است (قرشی، ۱۴۱۲، ج ۶، ص ۱۰۸) و بدین طریق از این آیه در جهت اثبات مقصود بحث استفاده شده است. «اگرچه پروردگارت می‌خواست، تمامی اهل زمین - بدون اینکه اختیاری داشته باشند - ایمان می‌آوردند، پس آیا تو مردم را به‌اکراه و می‌داری که مؤمن شوند؟^۲ یونس / ۹۹».

بُعد دیگر آزادی، «آزادی فکر و اندیشه» است. قرآن کریم در آیات متعددی انسان را به تعقل و تدبر و اندیشه در جهان هستی فرا می‌خواند و از او می‌خواهد که با نیروی عقل، منافع و مضارّ خویش را بشناسد و در جهت کمال و آزادی از هرگونه اسارت، پلیدی و گمراهی قدم بردارد.

«زود است که ما آیات خود را در آفاق جهان و نفوس بندگان هویدا گردانیم تا آشکار شود که آن حق است؛ آیا کافی نیست که پروردگارت بر همه چیز گواه است؟^۳ فصلت / ۵۳».

«و در زمین، نشانه‌هایی برای اهل یقین و نیز در وجود شما است؛ آیا به چشم بصیرت نمی‌نگرید؟^۴ ذاریات / ۲۰ و ۲۱».

توجه به اصول مشترک

آیین اسلام از زمان پیدایش خود با شعار هم‌زیستی مسالمت‌آمیز دعوت خویش را به جهانیان عرضه کرده است. قرآن در این آیه خطاب به «اهل کتاب» چنین می‌فرماید:

۱- ر.ک: اصل ۲۳ قانون اساسی.

۲- ﴿وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَأَمَنَّ مَنْ فِي الْأَرْضِ كُلَّهُمْ جَمِيعًا أَفَأَنْتَ تُكْرِهُ النَّاسَ حَتَّىٰ يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ... یونس / ۹۹﴾

۳- ﴿سَرِّبِهِمْ آيَاتِنَا فِي الْأَفَاقِ وَفِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّىٰ يَتَبَيَّنَ لَكُمُ أَنََّّهُ الْحَقُّ أَوْ لَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ أَنَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ... فصلت / ۵۳﴾

۴- ﴿وَفِي الْأَرْضِ آيَاتٌ لِلْمُوقِنِينَ * وَفِي أَنْفُسِكُمْ أَفَلَا تُبْصِرُونَ... ذاریات / ۲۰ و ۲۱﴾

«بگو ای اهل کتاب بیاید تا بر سخنی که بین ما و شما یکسان است بایستیم که جز خداوند را نپرستیم و برای او هیچ‌گونه شریکی نیاوریم و هیچ‌کس از ما دیگری را به جای خداوند به خدایی برنگیرد و اگر روی گردان شدند، بگویید: شاهد باشید که ما فرمان برداریم.^۱ آل عمران/۶۴».

این آیه از آیات مهمی است که اهل کتاب را به سوی وحدت دعوت می‌کند. سبک استدلال آوردن این آیه‌ی شریفه با استدلال در آیات سابق تفاوت دارد. آیات سابق به طور مستقیم به سوی اسلام دعوت کرده‌اند، ولی در این آیه بر نقاط مشترک بین «اسلام» و «اهل کتاب» توجه و تمرکز شده است.^۲

نفی نژادپرستی

قرآن کریم، هرگونه تفکر نژادپرستانه را محکوم نموده است و همه‌ی انسان‌ها را فرزند یک پدر و مادر و قهراً فاقد برتری نژادی، قومی و مذهبی می‌داند.

« های ای مردم! همانا شما را از یک مرد و یک زن آفریدیم و به هیئت اقوام و قبایلی درآوردیم تا با یکدیگر انس و آشنایی یابید؛ بی‌گمان گرامی‌ترین شما نزد خداوند پرهیزگارترین شماست.^۳ حجرات/۱۳».

یکی از اصول مهم هم‌زیستی مسالمت‌آمیز، تساوی و برابری انسان‌ها است؛ زیرا نژادپرستی، خودبرتری‌بینی و تحقیر ملت‌ها و مذاهب دیگر، موجب مشکلات فراوانی برای جامعه بشری شده است. جنگ جهانی اول و دوم نمونه‌ی بارز این مشکلات است. تفاوت در رنگ، نژاد و ملیت، مایه‌ی فضیلت کسی بر دیگری نیست. از منظر قرآن، اختلاف زبان‌ها و رنگ‌ها از آیات و نشانه‌های الهی و وسیله‌ای برای شناخت افراد و

۱- ﴿قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ وَلَا نُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا وَلَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُولُوا اشْهَدُوا بِأَنَّا مُسْلِمُونَ... آل عمران/۶۴﴾

۲- <http://farhangesadid.ir> راه‌های مسالمت‌آمیز هم‌زیستی ادیان از دیدگاه قرآن کریم / کینه‌توزی و دشمنی نسبت به پیروان ادیان دیگر ممنوع، ۱۳۹۷.

۳- ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ... حجرات/۱۳﴾

اشخاص از یکدیگر است؛ اگر همه‌ی انسان‌ها یک شکل، یک رنگ و دارای قد و قواره‌ی یکسان باشند، زندگی دچار مشکل و هرج و مرج می‌شود.^۱

گفت‌وگوی مسالمت‌آمیز

قرآن کریم به مسلمانان دستور اکید می‌دهد که با «جدل احسن» و «گفت‌وگوی مسالمت‌آمیز» با اهل کتاب سخن بگویند و روابط خود را بر اساس «اصول مشترک» قرار دهند.

«و با اهل کتاب، جز به شیوه‌ای که نیکوتر است مجادله نکنید، مگر کسانی از آن‌ها که مرتکب ظلم و ستم شده‌اند؛ و بگویید به آنچه بر ما و - به آنچه - بر شما نازل شده ایمان آورده‌ایم و خدای ما و شما یکی است و ما همه فرمان‌بردار اویمیم. ۲ عنکبوت/ ۴۶».

از آنجا که بیان دستورات اسلام، همراه با منطق، استدلال و شیوه‌های مسالمت‌آمیز است به برخی از مؤمنان که از روی ناراحتی شدید نسبت به «مسئله‌ی بت‌پرستی» به بت‌های مشرکان دشنام می‌دادند، سفارش اکید می‌کند که از ناسزا گفتن پرهیز کنند. اما خداوند به صراحت سب و دشنام به دشمنان را جایز ندانسته و فرموده است:

«(به معبود) کسانی که غیر خدا را می‌خوانند دشنام ندهید، مبدا آنها (نیز) از روی (ظلم و) جهل، خدا را دشنام دهند. ۳ انعام/ ۱۰۸».

اسلام رعایت اصول ادب، عفت و نزاکت در بیان را، حتی در برابر خرافاتی‌ترین و بدترین ادیان، لازم می‌شمارد؛ زیرا هر گروه و ملتی، نسبت به عقاید و اعمال خویش

۱- <http://farhangesadid.ir> راه‌های مسالمت‌آمیز همزیستی ادیان از دیدگاه قرآن کریم / کینه‌توزی و دشمنی

نسبت به پیروان ادیان دیگر ممنوع، ۱۳۹۷.

۲- ﴿وَلَا تُجَادِلُوا أَهْلَ الْكِتَابِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ وَقُولُوا آمَنَّا بِالَّذِي أُتِرْنَا وَأُنزِلَ إِلَيْكُمْ وَإِلَهُنَا وَإِلَهُكُمْ وَاحِدٌ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ...﴾ عنکبوت/ ۴۶ ﴿

۳- ﴿وَلَا تَسُبُّوا الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ فَيَسُبُّوا اللَّهَ عَدْوًا بِغَيْرِ عِلْمٍ...﴾ انعام/ ۱۰۸ ﴿

تعصب دارد. ناسزا گفتن و برخورد خشن موجب می‌شود که آن‌ها در عقاید خود سخت‌تر شوند.^۱

اصل صلح‌جویی

قرآن کریم به دنبال دستور به شدت عمل، در برابر منافقانی که با دشمنان اسلام همکاری نزدیک داشتند، درآیه پیش‌رو، دستور می‌دهد که دو دسته از این قانون مستثنا هستند: ۱. آن‌ها که با یکی از هم‌پیمانان شما ارتباط دارند و پیمان بسته‌اند، لذا می‌فرماید:

« مگر آن‌ها که با کسانی که شما با آن‌ها پیمان بسته‌اید، هم‌پیمان باشند.^۲ نساء / ۹۰.»

۲. کسانی که از نظر موقعیت خاص خود در شرایطی قرار دارند که نه قدرت مبارزه با شما را در خود می‌بینند و نه توانایی همکاری با شما و مبارزه با قبيله خود دارند، لذا می‌فرماید:

«یا کسانی که به‌سوی شما می‌آیند و از پیکار با شما یا پیکار با قوم خود ناتوان شده‌اند.^۳

نساء / ۹۰.»

روشن است دسته‌ی اول به خاطر احترام به پیمان باید از این قانون مستثنا باشند و دسته‌ی دوم نیز اگرچه معذور نیستند و باید پس از تشخیص حق، به حق بپیوندند ولی چون اعلان بی‌طرفی کرده‌اند تعرض نسبت به آن‌ها بر خلاف اصول عدالت و جوانمردی است.

آنگاه برای اینکه مسلمانان در برابر این پیروزی‌های چشمگیر مغرور نشوند و آن‌ها را مروهون قدرت نظامی و ابتکار خود ندانند و نیز برای اینکه احساسات انسانی آن‌ها در

۱- <http://farhangesadid.ir> راه‌های مسالمت‌آمیز هم‌زیستی ادیان از دیدگاه قرآن کریم / کینه‌توزی و دشمنی

نسبت به پیروان ادیان دیگر ممنوع، ۱۳۹۷.

۲- ﴿إِلَّا الَّذِينَ يَصِلُونَ إِلَى قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَ بَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ... نساء / ۹۰﴾

۳- ﴿أَوْ جَاءُكُمْ خَصْرَتٌ صُدُّوهُمْ أَنْ يُقَاتِلُوكُمْ أَوْ يُقَاتِلُوا قَوْمَهُمْ... نساء / ۹۰﴾

برابر این دسته از بی طرفان، تحریک شود، می فرماید: « اگر خداوند بخواهد می تواند آن (جمعیت ضعیف) را بر شما مسلط گرداند تا با شما پیکار کنند.^۱ نساء / ۹۰».

بنابراین، همواره در پیروزی‌ها به یاد خدا باشید و هیچ‌گاه به نیروی خود مغرور نشوید و نیز گذشت از ضعیفان را برای خود خسارتی نشمارید. در پایان آیه، بار دیگر نسبت به دسته‌ی اخیر تأکید کرده و با توضیح بیشتری چنین می فرماید: « اگر آن‌ها از پیکار با شما کناره‌گیری کنند و پیشنهاد صلح نمایند خداوند به شما اجازه تعرض نسبت به آن‌ها را نمی‌دهد.^۲ نساء / ۹۰».

و موظفید دستی را که به منظور صلح به سوی شما دراز شده بفشارید. نکته‌ی قابل توجه این است که قرآن در این آیه و چندین آیه‌ی دیگر، پیشنهاد صلح را با تعبیر «*القاء السلم*: افکندن صلح» ذکر کرده است که ممکن است اشاره به این مطلب باشد که طرفین نزاع، پیش از آنکه صلح کنند، معمولاً از هم فاصله می‌گیرند و حتی پیشنهاد صلح را با احتیاط طرح می‌کنند، گویی دور از هم ایستاده‌اند و این پیشنهاد را به سوی هم پرتاب می‌نمایند (مکارم شیرازی و دیگران، ۱۳۸۰، ج ۴، ص ۵۳).

پذیرش حقوق اقلیت‌ها

هیچ دینی همانند دین اسلام، ضامن آزادی و حافظ شرف و حقوق ملی اقلیت‌ها نیست. اسلام، عدالت اجتماعی کامل را در کشور اسلامی، نه تنها برای مسلمانان، بلکه برای تمام ساکنان سرزمین خود - با وجود اختلاف دین، مذهب، نژاد، زبان و رنگ - تأمین می‌کند و این یکی از مزایای بزرگ عالم انسانیت است که هیچ مذهب و قانونی، غیر از اسلام نمی‌تواند به این آرمان تحقق بخشد. اقلیت‌های مذهبی با انعقاد «پیمان ذمه» و اکتساب تابعیت می‌توانند در کشور اسلامی آزادانه زندگی کنند و همانند مسلمانان از حقوق اجتماعی و امنیت داخلی و خارجی بهره‌مند گردند. قرآن کریم با صراحت،

۱ - ﴿ وَ لَوْ شَاءَ اللَّهُ لَسَلَطْنَاهُمْ عَلَيْكُمْ فَلَقَاتَلُوكُمْ... نساء / ۹۰ ﴾

۲ - ﴿ فَإِنْ اعْتَرَفْتُمُوهُمْ فَلَمْ يَعْتَادُواكُمُ وَ أَلْفُوا إِلَيْكُمْ السَّلَامَ فَمَا جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ عَلَيْهِمْ سَبِيلًا... نساء / ۹۰ ﴾

سیاست کلی اسلام را درباره‌ی مراعات حقوق ملل و سایر ادیان و مذاهب بیگانه چنین بیان می‌کند:

« خداوند شما را از کسانی که با شما در کار دین کارزار نکرده‌اند و شما را از خانه و کاشانه‌تان آواره نکرده‌اند، از این که در حقشان نیکی کنید و با آنان دادگرانه رفتار کنید، نهی نمی‌کند؛ بی‌گمان خداوند دادگران را دوست دارد. ۱. ممتحنه / ۸».

با توجه به این آیه، سیاست کلی اسلام درباره‌ی اقلیت مذهبی و مخالفان اسلام بدین‌گونه است که مادامی که اقلیت‌ها به حقوق مسلمانان تجاوز نکنند و بر ضد اسلام و مسلمانان توطئه نکنند، در کشور اسلامی کاملاً آزاد هستند و مسلمانان وظیفه دارند با آن‌ها به عدالت و نیکی رفتار کنند؛ ولی اگر بر ضد اسلام و مسلمانان، با کشورهای دیگر همکاری داشته باشند، مسلمانان موظف‌اند مانع فعالیت آن‌ها شوند و هرگز آن‌ها را دوست خود ندانند. ۲.

به رسمیت شناختن انبیا و کتب آسمانی

اساساً تمام کتاب‌های آسمانی در اصول مسائل با یکدیگر هماهنگی دارند و هدف یگانه-ای را (تربیت و تکامل انسان) دنبال می‌کنند؛ اگرچه در مسائلی فرعی، به مقتضای قانون تکامل تدریجی با هم تفاوت‌هایی دارند و هر آیین تازه، مرحله بالاتری را می‌پیماید و برنامه‌ی جامع‌تری دارد. قرآن کریم ضمن تکریم و احترام به پیامبران و کتب آسمانی سابق، آن‌ها را تصدیق می‌کند.

پرتال جامع علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

۱- ﴿لَا يَنْهَاكُمُ اللَّهُ عَنِ الدِّينِ لَمْ يُعَانِلُوكُمْ فِي الدِّينِ وَلَمْ يُخْرِجُوكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ أَنْ تَبَرُّوهُمْ وَتُقْسِطُوا إِلَيْهِمْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ﴾... ممتحنه / ۸.

۲- <http://farhangesadid.ir> راه‌های مسالمت‌آمیز هم‌زیستی ادیان از دیدگاه قرآن کریم / کینه‌توزی و دشمنی

« و کتاب آسمانی (قرآن) را به راستی و درستی بر تو نازل کردیم که همخوان (مصدق) با کتاب‌های آسمانی پیشین و حاکم بر آنهاست، پس در میان آنان بر وفق آنچه خداوند نازل کرده است، داوری کن. ^۱ مائده/ ۴۸».

حدود بیست آیه‌ی دیگر نیز در تصدیق و تأیید دستورات و تعالیم تورات و انجیل آمده است. ^۲ اساساً این سنت الهی است که هر پیامبری، پیامبر پیشین را تأیید و هر کتاب آسمانی، کتاب آسمانی سابق را تصدیق می‌کند. خداوند در تأیید موسی (ع) و تورات، به وسیله‌ی پیامبر و کتاب آسمانی بعدی، یعنی حضرت مسیح (ع) و انجیل چنین می‌فرماید:

« و به دنبال ایشان، (تورات و موسی (ع) عیسی بن مریم را فرستادیم که گواهی دهنده بر- حقانیت - تورات بوده که پیشاپیش او بود و به او انجیل دادیم که در آن نوری هست و همخوان تصدیق کننده - با تورات است که پیشاپیش آن - نازل شده - و راه نما و پندآموز پارسایان است ^۳ است ^۳ مائده/ ۴۶».

صلح بین المللی

اسلام از ابتدا اصول صلح را پی‌ریزی نموده و از این طریق، راه را برای پیمودن صلح بین‌المللی و همزیستی مسالمت‌آمیز همواره ساخته است. در این مورد کافی است که بدانیم صلح، روح اسلام است. همان‌طور که گفته شد، واژه‌ی اسلام از ماده‌ی «سلم»

۱ ﴿ وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ الْكِتَابِ وَمُهَيِّئًا عَلَيْهِ فَاخْتُمُ بِهِنَّهُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ... مائده/ ۴۸﴾.

۲- برخی آیات عبارتند از: آل عمران، ۵۰ «و مصدقا ما بین یدی من التوراة...». نساء، ۴۷: «یا ایها الذین اوتوا الكتاب بما نزلنا مصدقا لما معکم». مائده، ۴۶: «فیه هدی و نور و مصدقا لما بین یدی من التوراة...». صف، ۶: «انی رسول الله الیکم مصدقا لما بین یدی من التوراة». بقره، ۸۹: «و لما جاءهم کتاب من عند الله مصدق لما معهم». بقره، ۱۰۱: «و لما جاءهم رسول من عند الله مصدق لما معهم». همچنین ر.ک: <http://farhangesadid.ir>

۳ ﴿ وَقَفَّيْنَا عَلَى آثَارِهِم بِعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ التَّوْرَةِ وَأَتَيْنَاهُ الْإِنجِيلَ فِيهِ هُدًى وَنُورٌ وَمُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ التَّوْرَةِ وَهُدًى وَمَوْعِظَةً لِّلْمُتَّقِينَ... مائده/ ۴۶﴾.

مشتمل شده است و بدین جهت، متضمن معنای سلامت و آرامش است؛ لذا قرآن دستور می‌دهد که همگی در حوزه‌ی «سلم و صلح» وارد شوند:

«ای افراد باایمان، همگی در حوزه‌ی مسالمت وارد شوید.»^۱ بقره/ ۲۰۸

بنابراین طرفداری از صلح و هم‌زیستی مسالمت‌آمیز در سیاست خارجی، از خردمندانه‌ترین و مترقی‌ترین برنامه‌هاست و اسلام نیز این برنامه را اتخاذ کرده و تقویت نیرو را برای دفاع در مواقع اضطراری خواسته است.^۲

مبارزه با توهّمات برتری جویانه‌ی ادیان دیگر

برخی از آیات قرآن کریم در مورد مبارزه با عقاید تند و تعصب‌آمیز دیگر ادیان است. عقاید ناصوبی که منشأ بسیاری از کنیه‌ورزی‌ها و دشمنی‌ها نسبت به پیروان ادیان دیگر شده است. کتاب آسمانی ما پس از آنکه پیروان خود را به هم‌زیستی مذهبی و مدارا با پیروان مذاهب دیگر دعوت می‌کند، پایه‌ی اوهم و افکار غلط ادیان دیگر را نیز در هم می‌کوبد. یهودی‌ها و مسیحی‌ها معتقد بودند که آن‌ها ملت برگزیده‌ی خداوند هستند؛ فقط آنان با مقام الهی روابط زوال‌ناپذیر برقرار کرده‌اند؛ بهشت الهی مخصوص آن‌هاست و پیروان هیچ آیین دیگری لیاقت بهره‌مندی از آن را ندارند؛ فقط یهود و نصاری هستند که به هر عنوان، برتر و بالاتر از همه و شایسته هر نوع تکریم و احترام‌اند و همه باید در برابر این دو ملت برگزیده، سر تعظیم و احترام فرود آوردند (مجتهد شبستری، ۱۳۴۶: ۳۹ - ۳۸).

بدین ترتیب، قرآن کریم با افکار غرور‌آمیز و تعصبات غلط، خطرناک و جنگ‌آفرین این دو ملت مبارزه می‌کند و با استدلال، پوچ و بی‌منطقی بودن آن را آشکار می‌سازد. از نظر قرآن کریم، هیچ ملتی برگزیده و نیز هیچ یک با خدا عقد اخوت نبسته است.

۱- ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ادْخُلُوا فِي السَّلَامِ كَافَّةً...﴾ بقره/ ۲۰۸

۲- <http://farhangesadid.ir> راه‌های مسالمت‌آمیز هم‌زیستی ادیان از دیدگاه قرآن کریم / کینه‌توزی و دشمنی

نسبت به پیروان ادیان دیگر ممنوع، ۱۳۹۷.

برتری و عظمت، مخصوص افرادی است که تنها در برابر حقیقت خضوع می‌کنند و هیچ تعصب غلطی آن‌ها را از پذیرش آن باز نمی‌دارد.

تعاون در مسائل بین‌المللی

از ضروریات زندگی اجتماعی، همکاری و تعاون است. زندگی اجتماعی و نظام بین‌المللی، بدون همکاری و تعاون در ابعاد مختلف سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ممکن نیست. برای حل مشکلات روزافزون جهانی، چاره‌ای جز مشارکت و تعاون وجود ندارد. قرآن کریم، تعاون و مشارکت را که یک اصل عقلانی نیز است، مورد تأیید و سفارش و مسیر آن را در جهت « برّ و تقوا » قرار داده و از تعاون برای ارتکاب گناه و ظلم نهی نموده است:

« بر نیکی و تقوا همکاری و تعاون کنید و بر محور گناه و تجاوز، تعاون و مشارکت نکنند.^۱ مائده/۲».

اسلام دورنمایی از نیکی ارائه کرده است که بر اساس آن می‌توان دایره و گستره آن را بسیار فراتر از این تصورات دانست و می‌توان آن را در قبال هر انسانی انجام داد، چه مسلمان باشد یا غیر مسلمان (مبلغی، بی‌تا: ۱۸). نتیجه آنکه هرچند در این آیه صریحاً از تعاون و همکاری نام نبرده است؛ لکن یک مصداق تعاون و تعامل با اهل کتاب را بیان داشته و آن، استفاده از غذای اهل کتاب - غیر از شراب، گوشت خوک و ... است. در واقع اجازه‌ی تناول غذای اهل کتاب و ... یکی از اسباب تعاون و زمینه‌ساز هم‌زیستی مسالمت‌آمیز با اهل کتاب محسوب می‌شود.^۲

دیدگاه روایات در خصوص هم‌زیستی مسالمت‌آمیز

با بررسی احادیث وارده در این رابطه بدین نکته رهنمون می‌شویم که هم‌زیستی مسالمت‌آمیز و برقراری و استمرار رابطه‌ی محبت و دوستی با بیگانگان به ویژه پیروان

۱- ﴿ تَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ... مائده/۲ ﴾

۲- <http://farhangesadid.ir> راه‌های مسالمت‌آمیز هم‌زیستی ادیان از دیدگاه قرآن کریم / کینه‌توزی و دشمنی

نسبت به پیروان ادیان دیگر ممنوع، ۱۳۹۷.

سایر ادیان و مذاهب امری است که مسلمانان در روابط بین‌المللی خود به نحو متعالی از آن بهره گرفته‌اند. پیشینه و سابقه‌ی برخورد مسلمانان و پیشوایان دینی نیز بر چنین ادعایی صحه می‌گذارد و ایشان همواره به رعایت عدالت، انصاف، ادای حقوق و پرهیز از آزار و اذیت پیروان مذاهب و ادیان دیگر سفارش می‌نمودند. در این خصوص به مقتضای بحث به چند مورد اشاره می‌شود. پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) چنین افرادی را که در پناه امت اسلامی زندگی می‌کنند مورد احترام دانسته و بر رعایت حقوق آنان تأکید فرموده‌اند:

« اگر کسی فردی را که در پناه اسلام است، مورد ظلم قرار دهد و بیش از توانش او را مجبور کند، من در روز قیامت در مقابل او به احتجاج خواهم پرداخت. (بلاذری، ۱۳۷۹، ص ۱۶۳).

ایشان در فرازی دیگر مردم را در برخورداری از حقوق اجتماعی مانند دندانه‌های شانه برابر می‌دانند:

«همه مردم مثل دندانه‌های شانه با هم برابر و مساویند» (ابن بابویه، ۱۴۰۴ق: ص ۵۷۹). علاوه بر این رهنمودها، چنین موضوعی در سیره‌ی عملی پیامبر (ص) و ائمه (ع) نیز به بهترین وجه متبلور شده است مانند احترام به ادیان و پیروان آن‌ها، انعقاد پیمان‌های مختلف در جهت صلح و حفظ منافع مسلمانان و پایبندی به آن‌ها و نیز فرستادن نامه به سران ممالک آن روز جهت دعوت به توحید و تأکید بر نقاط مشترک و نیز تجویز ازدواج با اهل کتاب و ...

نتیجه‌گیری

مسئله هم‌زیستی مسالمت‌آمیز اجتماعی در اندیشه اسلامی به صورت مؤکد مورد توجه قرار گرفته است. در قرآن کریم و روایات اهل‌بیت (ع)، عمده مباحث مرتبط با مسئله هم‌زیستی مسالمت‌آمیز افراد در جامعه در ذیل مبحث نحوه برخورد با پیروان ادیان الهی مطرح شده است. از این رو با توجه به اهمیت و نقش حیاتی هم‌زیستی مسالمت-

آمیز در فرایند جامعه‌پذیری دانش‌آموزان، ضرورت دارد این مسئله در اندیشه اسلامی (از منظر آیات و روایات) مورد بررسی قرار گیرد. منظور از هم‌زیستی مسالمت‌آمیز در این پژوهش، برقراری روابط اجتماعی سالم میان پیروان ادیان الهی است. اجتماعی بودن و خاتمیت دین اسلام اقتضا دارد اسلام در تمامی قلمروهای زندگی اجتماعی بشر از جمله زیست مسالمت‌آمیز با پیروان سایر ادیان الهی و اقلیت‌ها برنامه داشته باشد. از این‌رو در مبانی اسلامی و روایات مختلف، همواره و به صورت جدی هم‌زیستی مسالمت‌آمیز پیروان ادیان الهی مورد تأکید بوده و بر زندگی جمعی توأم با صلح، عدالت و برابری بین آنها تأکید شده است. بنابراین پیشنهاد می‌شود:

۱. آموزش مطالعات اجتماعی بویژه آموختن هم‌زیستی مسالمت‌آمیز پیروان ادیان الهی که عقیده‌ای متفاوت با هم دارند از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است؛ و ضروری است دانش‌آموزان را از این حیث جامعه‌پذیر کرد.

۲. بدیهی است که وجود ادیان و اقلیت‌ها با وجود تزاخم‌هایی که ممکن است داشته باشند از ظرفیت‌های بالقوه به منظور پیشرفت و هم‌افزایی افراد یک جامعه است. این ظرفیت‌ها باید همواره و به روش‌های مختلف در جامعه معرفی و تأکید گردد.

۳. تعالیم متعالی اسلام سرشار از عناصر وحدت‌زا است که موجب می‌شود پیروان ادیان الهی و اقلیت‌های دینی تحت لوای حکومت واحد بتواند موجودیت خود را حفظ و حتی ترقی بخشند و از این ظرفیت در جهت تقویت ابعاد گوناگون جامعه استفاده کنند. این تعالیم باید در محتوای کتاب‌های درسی دانش‌آموزان به صورت کارآمد معرفی و تمرین شوند.

۴. بررسی تاریخی نشان می‌دهد اسلام با تأکید بر حقانیت خود و بر پایه‌ی ادله‌ی قرآن کریم، سنت و عقل همیشه منادی صلح و هم‌زیستی مسالمت‌آمیز بوده است. باید در جهت معرفی و تبلیغ مناسب این آموزه‌های متعالی به ویژه برای دانش‌آموزان تلاش شود.

۵. کرامت انسانی مبنای اصلی هم‌زیستی اجتماعی افراد جامعه اسلامی - اعم از مسلمان یا پیروان سایر ادیان الهی - است، و این اصل مهم حقوق و تکالیف افراد جامعه را مشخص می‌کند. از این رو مسئولان و نهادهای مختلف به ویژه آموزش و پرورش باید در معرفی و تبیین شاخص‌های کرامت انسانی در جامعه بیش از پیش تلاش نمایند.

منابع

قرآن کریم.

نهج البلاغه. ترجمه محمد دشتی، قم: انتشارات نشتا.

- ابن ابی‌الحدید (۱۹۶۵م). شرح نهج البلاغه. چاپ اول، مصر؛ قاهره: دارالاحیاء الکتب العربیة.

- ابن بابویه، محمدبن علی (۱۴۰۴ق). من لا یحضره الفقیه. قم: انتشارات اسلامی.

- امام، سیدمحمد، (۱۳۹۷). تطبیق هم‌زیستی مسالمت‌آمیز در فقه امامیه و حقوق بشر. رساله‌ی دکتری، دانشگاه عدالت.

- امیری، سروش (۱۳۹۷). نسبت قرآن و نهج البلاغه با اصالت صلح و هم‌زیستی مسالمت‌آمیز. فصلنامه‌ی پژوهش‌های نهج البلاغه، شماره‌ی ۵۸، صفحه ۹ - ۲۸.

- امینی، محمدامین (۱۳۹۰). اصل هم‌زیستی مسالمت‌آمیز با غیرمسلمانان در اسلام. فصلنامه‌ی معرفت، شماره‌ی ۶.

- برازش، علیرضا (۱۳۹۴). تفسیر اهل بیت علیهم السلام. تهران: انتشارات امیرکبیر.

- بلاذری، احمدبن یحیی (۱۳۷۹). فتوح البلدان. بیروت: دار مکتبة الهلال.

- بلاغی، سیدصدرالدین (۱۳۷۰). عدالت و قضا در اسلام. چاپ پنجم، تهران: انتشارات امیرکبیر.

- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۷). تفسیر تسنیم. قم: بنیاد علوم و حیانی اسراء.

- چهارباشلو، حسین؛ صفایی، محمدحسین؛ روشن قیاس، عماد و عبدی، ایمان (۱۳۹۵). تحلیل محتوای کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی بر مبنای مولفه‌های آموزش چند فرهنگی. چهاردهمین همایش سالانه انجمن مطالعات درسی ایران، فرهنگ و برنامه درسی. دانشگاه بوعلی سینا همدان.

- حاجی اسماعیلی، محمدرضا (۱۳۸۸). نگرش قرآن بر همگرایی ادیان در جامعه جهانی. *الاهیات اجتماعی*، شماره ۲، صفحه ۱۰۱ - ۱۵۶.
- حجتی، سیدمحمدباقر؛ سلمان، بلال (۱۳۸۵). *همزیستی ادیان توحیدی از دیدگاه قرآن و روایات*. مجله‌ی پژوهش دینی، شماره ۱۳، صفحه ۲۹ - ۵۰.
- حسامی، فاضل (۱۳۹۰). *همبستگی اجتماعی در قرآن*. مجله‌ی معرفت فرهنگی اجتماعی، شماره ۴، صص ۲۹ - ۴۸.
- حیدری، اکرم (۱۳۷۴). *بلوغ: مشکلات روانی جوانان و نوجوانان*. افست تحصیلی، تهران: سعید محبی.
- رستمیان، محمدعلی (۱۳۸۹). *ائمه (علیهم السلام) منادی همزیستی مسالمت‌آمیز*. مجله‌ی هفت آسمان، شماره ۴۷، صفحه ۱۰۵ - ۱۳۰.
- رفیعی، محمد طاهر (۱۳۹۶). *صلح و همزیستی مسالمت‌آمیز در اسلام؛ نقدی بر رویکرد اسلام‌هراسی*. فصلنامه‌ی پاسخ، شماره ۷، صفحه ۱۰۳ - ۱۲۷.
- زارع، حسین؛ روحی، رحمت‌الله (۱۳۹۵). *حقوق اقلیت‌های دینی در نهج البلاغه*. نشریه‌ی سراج منیر، شماره ۲۴، صفحه ۱۰۵ - ۱۳۳.
- شلتوت محمود (۱۹۷۴). *الاسلام عقیده و شریعه*. بیروت: دارالمشرق.
- شیخ مفید، محمدبن محمد بن نعمان، (بی‌تا). *الارشاد*. ترجمه و شرح رسولی محلاتی، قم: دارالمفید.
- صفار قمی، محمدبن الحسن (۱۳۸۱). *بصائر الدرجات فی فضائل آل محمد (ص)*. بی‌جا.
- عزیزی الوار، سجاد (۱۳۹۳). *اصول اخلاقی همزیستی مسالمت‌آمیز با غیرمسلمانان از دیدگاه قرآن و سنت*. پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد، دانشگاه قم.
- عزیزی، نعمت‌الله و بلندهمتان، کیوان و سلطانی، مسعود (۱۳۸۹). *بررسی آموزش چند فرهنگی در مراکز تربیت معلم شهر سنج از منظر دانشجویان*. فصلنامه انجمن آموزش عالی ایران، سال سوم، شماره ۲.
- علیخانی، علی‌اکبر (۱۳۹۲). *اسلام و همزیستی مسالمت‌آمیز: چالش جهان مدرن برای زندگی؛ راهبردها و موانع*. تهران: انتشارات به‌آفرین.

- فلاحیان، ناهید؛ پرتوی مقدم، عباس (۱۳۹۴). *مطالعات اجتماعی پایه نهم دوره اول متوسطه*. تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
- قرشی بنایی، علی اکبر (۱۴۱۲ق). *قاموس قرآن*. چاپ ششم، تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- کریمی‌نیا، محمدمهدی (۱۳۸۶). *هم‌زیستی مسالمت‌آمیز در اسلام و حقوق بین‌الملل*. قم: انتشارات مؤسسه‌ی آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- محمدی ری‌شهری، محمد (۱۳۸۵). *میزان الحکمه*. قم: پژوهشکده‌ی علوم و معارف حدیث.
- مکارم شیرازی، ناصر و دیگران (۱۳۸۰ش). *تفسیر نمونه*. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- مبلغی، احمد (بی‌تا). *نظریه‌ی هم‌زیستی در دین اسلام، با اتکاء به منابع و آراء علمای مذا‌ه‌ب اسلامی*. قم: واحد فرهنگی و آموزش اتحادیه‌ی بین‌المللی امت واحده.
- مجتهد شبستری، محمد (۱۳۴۶). *حکومت جهانی اسلام (۹)*: حکومت جهانی بر اساس حمایت و هم‌زیستی مذهبی. درس‌هایی از مکتب اسلام، شماره‌ی ۳.
- وفائی، رضا؛ سبحانی‌نژاد مهدی (۱۳۹۴). *مؤلفه‌های آموزش چند فرهنگی و تحلیل آن در محتوای کتب درسی*. دوفصلنامه نظریه و عمل در برنامه درسی. سال ۳ (۵): ۱۱۱-۱۲۸.
- هاشمی، سیدجلال؛ پاک‌سرشت، محمدجعفر؛ صفایی‌مقدم، مسعود؛ سپاسی، حسین؛ مهرعلی‌زاده، یدالله (۱۳۸۹). *تعلیم و تربیت در راستای هم‌زیستی مسالمت‌آمیز عادلانه: بررسی هدفی تربیتی*. مجله علوم تربیتی- دانشگاه شهید چمران اهواز، شماره ۱، صفحه ۳ - ۲۶.
- هدایتی، مهرنوش (۱۳۸۹). *کودکان متفکر، روابط میان فردی موثر. تفکر و کودک*. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال اول، شماره ۱.
- Tricky. S. and K. J. Topping(2005). *Philosophy for Children, a Systematic Review*. Research Paper in Education, Vol.19, No.3
- <http://farhangesadid.ir>
- WWW.Unified-ummah.com

پروشکاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

پروشکاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

پروشکاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی